

XX a. modernisto estetinės pažiūros laiko pinklėse

AKVILĖ RĖKLAITYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

akvile.reklaityte@lti.lt

<https://orcid.org/0000-0002-8314-1073>

Marcelijus Martinaitis 2023. *Poezijos pinklės*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto leidykla, 579 p., ISBN 978-609-425-361-4.

Po Marcelijaus Martinaičio mirties jo žmona filologė ir menotyrininkė dr. Gražina Marija Martinaitienė (1936–2022) atsidėjo rinkti skirtingų laikų periodikoje pasklidusius ar tik rankraščiuose likusius Martinaičio tekstus. Iš naujai sukaupto archyvo, be dviejų poezijos rinktinių¹, išėjo septynios eseistikos ir publicistikos knygos² (per Martinaičio gyvenimą jo esė knygų išėjo tiek pat – pirmoji 1977 m.,

-
- 1 Marcelijus Martinaitis, 2014. *Nenoriu nieko neveikti: poezija ir rankraščiai*, sudarė Valentinas Sventickas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Marcelijus Martinaitis 2019. *Lyrika*, sudarė Gintaras Bleizgys, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
 - 2 Marcelijus Martinaitis 2015. *Kaip katina uodega peles gauda: eseistika, eilėraščiai*, Vilnius: Alma littera; Marcelijus Martinaitis 2018. *Gyvenimas į praeitį: prisiminimų atšvaitai*, sudarė ir parengė Antanas Rybelis, Vilnius: Margi raštai; Marcelijus Martinaitis 2018. *Viskas taip ir liks: 1988–2013 metų užrašai*, sudarė ir parengė Valentinas Sventickas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Marcelijus Martinaitis 2019. *Pats sau nepažįstamas: kūryba ir kultūra*, sudarė ir parengė Antanas Rybelis, Vilnius: Margi raštai; Marcelijus Martinaitis 2020. *Iki Sąjūdžio ir po jo: publicistika*, sudarė Valentinas Sventickas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Marcelijus Martinaitis 2020. *Lietuvių etnologijos etudai: senosios mūsų atminties atodangos, publicistika, esė*, Vilnius: Margi raštai; Marcelijus Martinaitis 2023. *Poezijos pinklės*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas.

Received: 17/06/2024. **Accepted:** 20/06/2024.

Copyright © 2024 Akvilė Rėklaitytė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

o likusios – atgavus nepriklausomybę³). Martinaitienės pastangomis išleistos knygos gali funkcionuoti tarsi poeto „rinktiniai raštai“, skirti sovietmečio ir nepriklausomybės laiko kultūros apmąstymams, Sąjūdžio virsmų refleksijai, Martinaičiui rūpėjusioms etnografinėms temoms. Šioje recenzijoje aptariama knyga *Poezijos pinklės* (2023), sudaryta ir parengta poeto studijų draugo, redaktoriaus Antano Rybelio, yra paskiausias minėtų „rinktinių raštų“ tomas, pristatantis sovietmečio literatūrinį gyvenimą ir Martinaičio estetinę poziciją. Solidžios apimties klasicistinių proporcijų (3 skyriai, du iš jų turi po 3 poskyrius) knygoje sudėti Martinaičio svarstymai apie poezijos meno prigimtį, jo specifiką, publikuojamos jo atliktos eilėraščių interpretacijos, daugiausia sovietmečiu rašytos apybraižos apie poetus, taip pat – poezijos knygų recenzijos, apžvalgos, atsiliepimai. Leidėjai prie knygos visumos pridėjo dar ir papildomą skyrių, kuriame publikavo visą dabar jau gana gerai žinomą Martinaičio artefaktinę medinę knygą *Privati literatūros istorija*⁴. Ją poetas 1972 m. pagamino dviem egzemplioriais kaip šmaikščią dovaną literatūros kritikui Vytautui Kubiliui jo disertacijos apgynimo proga. Mediniais viršeliais surištuose kelyje dešimtyje puslapių – Martinaičio humoristiniai eilėraščiai apie tuometinį lietuvių literatūrinį gyvenimą ir kūrėjus. Taigi Martinaičio tekstų rinktinėje *Poezijos pinklės* atsiskleidžia kelios perspektyvos į lietuvių poezijos procesą – „rimtoji“, rekonstruotina iš Martinaičio eseistikos, eilėraščių analizių, knygų recenzijų; ir žaismingoji – kaip literatūros mikroistorijos variantas. Viršeliams konceptualiai pritaikyta reprodukuota medinės artefaktinės Martinaičio knygos nuotrauka (dail. Rokas Gelažius).

Pirmajame knygos skyriuje sudarytojas pateikia atrinktus bendresnius Martinaičio svarstymus apie kalbą ir poeziją, kurie rinktinėje yra tarsi įvadas į poetiką, orientacinis gidas siekiantiems suprasti eilėraščio meną. Tekstai apie kalbos problematiką anksčiau publikuoti periodikoje arba skaityti konferencijose 1993–2004 m., taigi jų istorinis kontekstas apima laiką, kai lietuvių kalba,

-
- 3 Marcelijus Martinaitis 1977. *Poezija ir žodis*, Vilnius: Vaga; Marcelijus Martinaitis 1992. *Papirusai iš mirusiųjų kapų: publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Marcelijus Martinaitis 1988. *Prilenktas prie savo gyvenimo: esė*, Vilnius: Vyturis; Marcelijus Martinaitis 2002. *Laiškai Sabos karalienei: esė*, Vilnius: Tyto alba; Marcelijus Martinaitis 2003. *Lietuviškos utopijos: tekstai*, Vilnius: Tyto alba; Marcelijus Martinaitis 2006. *Tylintys tekstai: užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971–2001*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla; Marcelijus Martinaitis 2009. *Mes gyvenome: biografiniai užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- 4 Kaip atrodo medinė Martinaičio knyga, galima pamatyti: Akvilė Rėklytė 2021. *Meistraujantis žmogus: Marcelijaus Martinaičio poetinė antropologija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 76–77.

išsivadavus iš sovietų režimo, dar tik atkūrinėjo savo gyvastingumą ir pirmumo statusą. Martinaitis šią situaciją įvardijo kaip būtinybę

praplėsti kalbos prasmų lauką, ieškoti pagalbos žodynuose, senuose raštuose, tar-mėse, nes [okupacijos laiku – AR] jau kalbėjome ir rašėme puskalbe, sava kalba dažnai naudodamiesi kaip verstine. Buvom atpratę ar atpratinti naudotis savais prasmų ištekliais, apkabinėdami kalbą tarptautiniais žodžiais, kaip kalėdinę eglutę visokiais blizgalais. Kalbos kūryba buvo sustojusi arba sustabdyta [...]⁵.

Martinaitis reflektavo ir vos per dešimtmetį pasikeitusią situaciją – įvykusią „kalbinę reabilitaciją“ (p. 35), Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą („pirmą kartą istorijoje lietuvių kalba tampa tarptautine, būdama viena iš oficialių Sąjungos kalbų“, p. 34). Šiandien turbūt retas lituanistas neižvelgtų naujų grėsmių lietuvių kalbai dėl globalizacijos proceso ir daugiausia anglų kalbos įtakos, todėl Martinaičio svarstymai apie kalbos būklę yra ne tik svarbus istorinis liudijimas, bet iki šiol skamba aktualiai.

„Teoriniai“ tekstai apie poeziją (publikuoti 1967–1989 m.) atveria savitą XX a. lietuvių modernisto požiūrį į poeziją – iš dalies romantinį, iš dalies modernistinį-antropologinį. Martinaitis gina poezijos kaip meno rūšies prestižą, pastebėdamas, jog ne kiekvienas eiliavimas yra tikra kūryba, kad poezija atsiveria tik tiems, kurie turi savyje „kažkokią jėgą“ (p. 62), „vidinių slaptų moralinių ir etinių galių“ (p. 58–59) – t. y. emocinį, intelektualinį ir dvasinį jautrumą bei talentą (p. 70). Nors tikroji poezija prieinama ne kiekvienam, Martinaitis pagarbiai žvelgia į vadinamuosius diletantus ir grafomanus. Anot poeto, mėgėjiška kūryba yra svarbi poezijos meno ekosistemai, nes sudaro būtinajį foną, tarsi ekraną, kuriame išryškėja tai, kas tikrai vertinga (p. 31, jo žodžiais: „[r]aštijos istorija nutrūksta, kai joje nelieka net grafomanų – jie paskutiniai palieka išnykstančias kultūras.“, p. 69). Pagaliau mėgėjiška kūryba Martinaičiui rūpi antropologiškai ir etiškai. Anot jo,

[k]ūrybos imasi ir palaužtos valios žmonės, nepritaę prie gyvenimo, išgąsdinti jo sunkumų, iš nepasitikėjimo, iš susilpnėjusios valios gyventi [...]. Eilėraščių rašymas ne vien literatūros dalykas. Čia reiškiasi socialinė žmogaus sąmonė ir moraliniai kriterijai. (p. 60)

5 Marcelijus Martinaitis 2023. „Kūrybiniai kalbos ištekliai“, *Poezijos pinklės*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, p. 23. Toliau cituojant iš šio leidinio skliaustuose bus nurodomas puslapio numeris.

Kaip kituose tekstuose yra liudijęs – dirbdamas poezijos konsultantu Rašytojų sąjungoje prikauptė daug svetimų meniškai nevertingų eilėraščių, kurių „nekyla ranka naikinti“⁶. Martinaitis nesuabsoliutina poezijos, kaip ypatingos meno rūšies, prestižo, atrodo, kad jam – kai kuriais atvejais labiau nei menas – rūpi antropologinės situacijos, *žmogiškoji būklė*, įskaitant žmonių ribotumą, negabumus, naivumą. Tokia pozicija yra priešinga miesčioniškų snobų ir meno gurmanų požiūriui, nors Martinaičio reikalavimai poezijai dėl to nemažėja.

Rinkinyje pateikiamos Martinaičio atliktos lietuvių poezijos klasikų – Maironio, Bernardo Brazdžionio, Justino Marcinkevičiaus, Juditos Vaičiūnaitės, Vytauto V. Bložės – eilėraščių analizės gali būti naudinga medžiaga valstybiniam literatūros egzaminui besiruošiantiems abiturientams ir mokytojams, tai pat filologijos studentams. Martinaitis šias analizes parašęs pedagogiškai, nuosekliai aiškindamas atliekamus žingsnius. Tekstai anksčiau ir publikuoti mokytojams skirtame žurnale *Gimtas žodis* (1992, 1997), taip pat žurnale *Nemunas* (1981), knygoje *Skaitykime kartu: eilėraščių interpretacijos* (1987). Eilėraščiai analizuojami remiantis keliomis priegomis: viena vertus, Martinaičiui artimas fenomenologinis požiūris į kūrinį (atsižvelgia į autoriaus kontekstą, teksto istorines aplinkybes, poetiškai interpretuoja bendražmogiškas eilėraščiuose atsiskleidžiančias tiesas); kita vertus, Martinaitis eilėraščio įtaigumą patikrina formalistiniais įrankiais, pasitelkdamas semiotinę (Algirdo Juliaus Greimo, Jurijaus Lotmano) priegą, kuria, dirbdamas universitete 9–10 dešimtmečiais, buvo susidomėjęs⁷ („Analizuodamas poeziją paprastai vadovaujuosi teze, kad eilėraščių turi sudaryti mažiausiai du tekstai, nes be priešpriešų, įvairių kontradikcijų, vidinių sąveikų prasmė neatsiranda.“, p. 113). Vis dėlto į semiotinį metodą autorius žiūri tik kaip į vieną iš galimų skaitymo perspektyvų, nesuabsoliutindamas:

[t]okiu būdu „iššardydamas“ Maironio „Vakarą“, manau, nepaneigiu nieko, kas jau pasakyta ir parašyta apie šį kūrinį. Jo prasmių laukas tik prasiplečia, jeigu mes šiam eilėraščiui surandame vietas ir tarp bendražmogiškųjų temų: jaunystė ir senatvė, namai ir pasaulis ir kt. (p. 119).

Po mąstymų apie poeziją ir praktinių analizių knygos struktūra veda skaitytoją prie konkrečių kūrėjų ir jų knygų aptarimo. Į antrąjį skyrių atrinkti tekstai –

6 Marcelijus Martinaitis 1977. *Poezija ir žodis*, Vilnius: Vaga, p. 12.

7 Donata Mitaitė 2016. (Atsiminimai), in: *Marcelijus: Atsiminimai apie Marcelijų Martinaitį*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 284.

nuo įvadinių straipsnių iki *In memoria* – supažindina skaitytojus su sovietmečiu ir vėliau Martinaičiui svarbiais autoriais: Maironiu, Marcelinu Šikšniu, Pranu Vaičiaičiu, Vincu Mykolaičiu-Putinu, Salomėja Nėrimi, Antanu Jasmantu, Alfonsu Nyka-Niliūnu, Pauliumi Širviu, Vitalija Bogutaite, Ričardu Mikutavičiumi, Antanu Martinaičiu, Algimantu Mikuta, Vytautu Blože, Vladu Šimkumi, Adomu Mickevičiumi, kubiečiu Chosė Marti, XX a. rusų poetu Davidu Samoilovu, latviu Māriū Čaklaju. Tekstų parašymo data leidžia orientuotis, kuriame istoriniame kontekste formavosi Martinaičio estetinė pozicija, apie ką tuo metu oficialiai buvo leista kalbėti, o apie ką kalbama. Okupacinio laikotarpio Martinaičio tekstuose autoriai ir jų kūryba vertinami iš dalies režimo ideologijos kontekste (pvz., 1967 m. tekste Salomėjos Nėries kūryba psichologizuojama, idealizmas aiškinamas kaip tikrovės kompensacija, nes supanti „tikrovės medžiaga“ netenkina, taip pat nuvertinamas religijos aspektas (p. 197–207); 1980 m. tekste apie išeivijos poetę Vitaliją Bogutaitę, spausdintame *Poezijos pavasario* almanache, vengiama tiesiogiai įvardyti faktą apie išeivystę, akcentuojamas poetės išgyventas Drezdeno bombardavimas šeimai traukiantis nuo karo, o įsikūrimas Amerikoje pabrėžtinai apibūdinamas kaip itin sunkus („Taip siekiama autentiškumo, praatminties, užverstos karo griuvėsiais, sunkiais, net labai sunkiais įsikūrimo metais Amerikoje.“, p. 278). Tokia retorika ir teminiai aspektai – svarbus sovietmečio tyrimų dokumentas, iliustruojantis ideologijos sklidimo pobūdį ir okupuotos visuomenės mentaliteto niuansus. Nepaisant to, rašydamas apie kūrėjus Martinaitis ieško autentiškumo, sąsajų su lietuvių tautosaka (p. 207–214), palaiko modernistinę estetiką (p. 286–315), Sąjūdžio metų tekstuose justis romantišnis pakylėtumas (pvz., tekste apie Alfonsą Nyką-Niliūną), po nepriklausomybės naujai įprasminama religinė (Ričardo Mikutavičiaus) poezija. Skaitant tokį tekstų pluoštą galima justis XX a. antrosios pusės istorijos tėkmę ir skirtingų laikotarpių sąlygotumus. Tiesa, skyriuje šie tekstai sugrupuoti ne pagal tekstų parašymo datą (kas literatūros istorikams būtų įdomiau), bet pagal aptariamų autorių biografijų chronologiją – nuo Maironio iki XX a. II pusės modernistų. Tekstai apie tą patį autorių gali būti rašyti ir sovietmečiu, ir nepriklausomybės laikais (pvz., apie Vincą Mykolaitį-Putiną – 1968 m. ir 1992 m.) – galima palyginti, kokie aspektai išryškunami rašant skirtingomis istorinėmis aplinkybėmis.

Trečiąjį knygos skyrių sudaro recenzijos – pagrindinis literatūros kritikos žanras, kuris, jeigu tikėsime kultūrinės spaudos redaktoriams, beveik visais laikais „išgyvena krizę“. Todėl šis skyrius yra aktualus ir kaip žanro mokykla, ir kaip

literatūros istorijos šaltinis. Surinktos 1964–2004 m. publikuotos Martinaičio recenzijos apie kolegų poetų knygas, tekstai pateikiami, kaip ir ankstesniame skyriuje, pagal aptarimų autorių biografijų chronologiją – nuo vyriausios Elenos Pimpytės (1902–1990) iki jauniausio – Lauryno Katkaus (g. 1972). Sovietmečiu rašytose recenzijose (kitaip nei ankstesniame skyriuje pateiktuose straipsniuose apie poetus) Martinaitis mažiau paiso ideologinių reikalavimų, gilinaisi į kūrybos autentiškumą, apmąsto sąsajas su tarpukario literatūros tradicija (pvz., 1976 m. – Antano Miškinio ir keturvėjininkų, p. 339), 1980 m. tekste išskleidžia Miškinio elegiško stiliaus kontekstų spektrą, nebūtinai politiškai priimtina (pvz., nostalgija tarpukario miesto kultūrai ir prabangai, po karo nykstančioms sodyboms), aptariama vėlyvosios poezijos satyra, nukreipta prieš valdžią ir biurokratiją (p. 344), o režimo propaguojamas liaudiškumo aspektas Miškinio kūryboje aiškinamas ne ideologiškai, bet antropologiškai – kaip Miškinio gimtųjų vietų, Juknėnų kaimo Aukštaitijoje, etnografija, kaip tikrų žmonių gyvenimo ir savito jų galvojimo apie pasaulį paliudijimas (p. 348–349). Beje, manytina, kad dėl panašių motyvų paties Martinaičio poezijoje yra atsiradę naivistiniai Severiutės, Žuvelio Žvejo, Sigutės, Onulės, Kvaišo Juzos poetiniai personažai.

Be minėtų Pimpytės ir Miškinio knygų, Martinaitis taip pat recenzavęs Albino Žukausko (recenzija rašyta 1978 m.), Jono Šiožinio (1973, 1977), išeivijos poeto Balio Rukšos (1979), Gedimino Jokimaičio (1978), Algirdo Skinkio (1973), Aldonos Puišytės (1978), Vytauto Bložės (1967, 1972), Algimanto Baltakio (1975 arba 1976, 1979), Vytauto Cinausko (1992) rinkinius, Juozo Girdzijausko monografiją (1980), Stasės Bucevičienės (1975), Vlado Šimkaus (1968), Juditos Vaičiūnaitės (1969), Algimano Bučio (1977), Jono Strielkūno (1978, 1983), Birutės Baltrušaitytės (1980), Alfonso Bukonto (1977), Algimanto Mikutos (1976), Dainos Pranckietytės (1977) rinkinius, Nijolės Laurinkienės monografiją apie lietuvių kalendorines dainas (mašinėraštis 1986, išspausdinta 1990), Sigitą Birgelio poeziją (1993), Lauryno Katkaus rinkinį (2003). Kaip manyti, Martinaitis palaiko modernistus savo kartos poetus, skiria dėmesio vyriausios kartos, t. y. nepriklausomoje Lietuvoje augusiems, režimui nepriimtiniams poetams (Baliui Rukšai, Gediminui Jokimaičiui). Tiesa, recenzuoja ir Algirdo Skinkio, kartu su Kostu Kubilinsku išdavusiu ne vieną partizanų būstinę ir vadus, dirbusio sovietiniam saugumui, pomirtinę eilėraščių rinktinę. Martinaitis 1973 m. apie Skinkį rašo itin aptakiai:

Fragmentiškai per visą knygą dedami punktyrai, žymintys svarbiausius laiko etapus, lėmusius jo kartos apsisprendimą, kelio pasirinkimą, o iš kitos pusės alinusius širdį, perkrovusius ją iki tokios įtampos – iki perdegimo. Daug užuominų ir nuorodų į tą metą. Tai „kraujuojančios pasaulio nuodėmės“ (p. 32) [...], (p. 374).

Skinkio kūrybą vertina kritiškai, nors diplomatiškai ieško pagirtinų aspektų. Nežinia, kas paskatino Martinaitį rašyti apie Skinkio knygą. 1972–1973 m. – tai laikas, kai Martinaičio sudarytas *Poezijos pavasario* almanachas nepraėjo cenzūros ir buvo išardytas, Martinaitis pasitraukė iš redakcinės kolegijos ir bent penkerius metus joje nedalyvavo⁸. Galbūt Rašytojų sąjungos ideologiniai lyderiai reikalavo Martinaitį atiduoti duoklę režimo prioritetams?

Žinoma, tai – tik spekuliacijos, reikalaujančios atskirų tyrimų. Tačiau aki-vaizdu, kad Martinaičio tekstų apie literatūrą ir jo recenzijų rinkinys teikia medžiagos apie skirtingų laikotarpių lietuvių literatūrinį gyvenimą. Paties Martinaičio pozicija sudėtingo laiko „poezijos pinklėse“ išryškėja kaip jautraus esteto, antropologo, etikai įsipareigojusio modernisto. Kita vertus, rimtas definicijas apie Martinaitį supainioja jo paties šypsny, juntamas minėtame knygos priede *Privati literatūros istorija*. Nevienareikšmės sovietinio laiko literatūrinio gyvenimo situacijos pagrindžia pasirinkto knygos pavadinimo taiklumą. Antano Rybelio sudaryta knyga padės narplioti „poezijos pinkles“ literatūros mokslininkams, o plačiau visuomenei bus naudingas vadovas į poezijos meno subtilybes ir pažintį su lietuvių poetais.

8 Daugiau apie tai: Akvilė Rėklaitytė, „Poezijos paukštė – kaip Trojos arklys“, in: *Naujasis židinys-Aidai*, 2022 m. spalio 22, prieiga internete: <https://nzidiny.lt/akvile-reklaityte-poezijos-paukse-kaip-trojos-arklys-nz-a-nr-5/> [žiūrėta 2024-06-17].